

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА

На основі аналізу постанов Чернігівського губернського земського зібрання та публікацій у місцевій пресі зроблено спробу дослідити багатогранну діяльність Чернігівського губернського земства по вирішенню проблеми переселення селян губернії в малозаселені регіони Російської імперії в останній третині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівське губернське земство, земське зібрання, селяни, переселення, Сибір, Далекий Схід.

На основании анализа постановлений Черниговского губернского земского собрания и публикаций в местной прессе осуществлена попытка исследовать многогранную деятельность Черниговского губернского земства по решению проблемы переселения крестьян губернии в малозаселенные регионы Российской империи в последней трети XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: Российская империя, Черниговское губернское земство, земское собрание, крестьяне, переселение, Сибирь, Дальний Восток.

On the base of analysis of Chernigiv provincial zemstvo assembly's resolutions and publications in the local press it was made an attempt to describe Chernigiv provincial zemstvo's activity in the sphere of resettlement of provincial peasants to the not enough settled regions in the last third of the XIX – in the beginning of the XX centuries.

Key words: Russian empire, Chernigiv provincial zemstvo, zemstvo assembly, peasants, resettlement, Siberia, the Far East.

Чернігівське губернське земство провело значну роботу в організації переселення селян у малозаселені регіони Російської імперії. Однак цей напрямок його діяльності ще не знайшов належного відображення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу висвітлити саме цю проблему.

Зазначимо, що селянство Чернігівської губернії, особливо північних повітів (у першу чергу, Суразького та Мглинського), внаслідок нестачі та низької якості ґрунтів, несприятливих кліматичних умов і періодичних неврожаїв практично постійно відчувало нестачу продуктів харчування.

Земські установи Чернігівської губернії, створені на підставі Положення 1864 р., з перших днів свого існування зіткнулися з цією проблемою, і змушені були не лише забезпечувати продовольством голодуюче населення, але й шукати шляхів виходу з даного становища. Вже під час першого Чернігівського губернського земського зібрання 30 вересня 1865 р. у зв'язку із заявою кількох гласних про поганий урожай та

можливий голод, зібрання звернулось до міністра внутрішніх справ з проханням «предоставить тотчас же в распоряжение Собрания часть продовольственного капитала для удовлетворения настоятельной потребности к предупреждению предстоящего голода» [1, с. 227]. 2 жовтня була отримана відповідь міністра з дозволом запозичити необхідну суму коштів у Казенній палаті [1, с. 228-229].

Питання про економічний стан та продовольче забезпечення північних Суразького та Мглинського повітів губернії з особливою гостротою обговорювалося протягом 1869-1879 рр. і стало однією з причин конфлікту між головою губернської земської управи О. П. Карпінським та губернським предводителем дворянства М. І. Неплюєвим. У 1869 р. губернське земське зібрання доручило управі дослідити економічний стан цих повітів. Спеціальна земська комісія дійшла висновку, що «главною причиною безвыходного положения населения этих уездов являются чрезмерно высокие выкупные

платежи, истощающие последние средства плательщиков, тем более, что полиция, несмотря на закон, ограничивающий продажу имущества в пополнение недоимок, беспощадно разоряет крестьян при взыскании казенных сборов» [2, с. 138].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 30 жовтня 1870 р. управа запропонувала зібранню *«ходатайствовать о понижении выкупных платежей до размера, соответствующего доходу с земли, и избрать особую комиссию для подробного исследования на месте положения дела и предоставления правительству результатов этого исследования» [2, с. 140].* Але голова зібрання, губернський предводитель дворянства М. І. Неплюев не дозволив обговорювати пропозиції управи. Протестуючи проти такого самоуправства, голова губернської земської управи О. П. Карпінський і всі її члени заявили про відставку, а разом з ними 11 гласних залишили зал засідань зібрання. Наступного дня, відмовившись від пропозиції про зменшення викупних платежів, зібрання вирішило звернутися з клопотанням до уряду з приводу надзвичайних заходів для покращення становища населення Суразького та Мглинського повітів і обрати спеціальну комісію для дослідження потреб місцевого населення [2, с. 141].

Шукаючи виходу зі становища, що скалося, губернські гласні поставили питання про переселення селян. На засіданні зібрання 15 грудня 1871 р., у зв'язку з голодом у Мглинському повіті, було прийнято рішення виділити 25 000 руб. з продовольчого капіталу для надання позик тим мешканцям губернії, які потребують допомоги, та клопотатися про те, щоб уряд здійснив заходи, які сприятимуть *«облегчению переселения жителей Мглинского уезда в более благоприятные в экономическом отношении местности» [3, с. 390].* 15 грудня наступного року згідно заяви губернського гласного від Мглинського повіту селянина І. Д. Денисова, зібрання постановило перенести терміни сплати податків та викупних платежів на 1 грудня та 20 травня і клопотатися про те, щоб уряд *«принял меры к облегчению переселения жителей Мглинс-*

кого и Суражского уездов» [3, с. 490-491]. Наступне подібне клопотання Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило 14 грудня 1875 р. [3, с. 438-439].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 24 січня 1880 р. під час обговорення питання продовольчого забезпечення населення гласний О. П. Карпінський у зв'язку з малоземеллям селянських господарств звернув увагу зібрання на необхідність проведення часткового переселення селян у малозаселені регіони країни. Цю ідею підтримав гласний Ф. М. Уманец. Згідно з його пропозицією зібрання постановило *«ходатайствовать перед правительством, чтоб оно отменило существующие относительно переселений стеснительные правила и приняло на себя исследование местностей, годных для переселения» [3, с. 231].* На підставі постанови губернського земського зібрання від 25 січня 1881 р. було подано клопотання про надання чернігівським селянам права *«водворения на казенных землях восточных губерний».* Однак і це клопотання було відхилено Комітетом міністрів [4, с. 43-44]. На прикладі Чернігівського губернського земства стає очевидним той факт, що уряд протягом 20 років після Великої селянської реформи 1861 р. негативно ставився до селянських переселень, боячись селянських виступів, а потім вів політику стримування переселенського руху.

Однак це не могло зупинити стихійного переселення з Чернігівської губернії на територію Сибіру та інші регіони імперії. Дослідник переселення Г. Михайлов зазначав, що *«с начала регистрации переселенцев в Тюмени в 1885 г. не было года, когда бы из Черниговской губернии переселенцы не шли в Сибирь. С 1893 г. ежегодное количество переселенцев в Сибирь ни разу не падало ниже тысячи душ обоего пола» [5, с. 63].*

Разом з тим, наприкінці 80-х років XIX ст. селяни Новозибківського повіту стали нелегально виїжджати на заробітки до США. Першим опанував цей шлях селянин Старобобовицької волості Федір Короткий, який протягом трьох років працював на одному з металообробних заводів Пітсбурга, повернувся додому зі значною сумою грошей і умовив більше десятка односельців

виїхати з ним на роботу до США. Подорож виявилася вдалою, оскільки у 1903 р. в Америці працювало вже близько 400 селян Новозибківського повіту [6, с. 67-68].

Селянські заворушення у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях навесні-влітку 1902 р. змусили уряд переглянути стратегію у переселенському питанні. Спеціальний закон, прийнятий 6 червня 1904 р., кваліфікував переселення «как одно из средств для улучшения быта коренного малоземельного населения» [4, с. 52]. Однак уряд сприяв і надавав пільги лише тим селянам, переселення яких було «желательным в интересах землеустроительного дела во внутренних губерниях и в

государственных видах заселения окраин». У 1905 р. переселенська справа була передана з відання Міністерства внутрішніх справ Головному управлінню землевпорядкування і землеробства, якому було підпорядковано створене 1896 р. при МВС Головне переселенське управління. Це управління «исходатайствовало 10 марта 1906 г. Высочайшее разрешение на возможность получения ходаческих свидетельств всем желающим приискать себе земли в Сибири» [4, с. 53-54].

З кожним роком неорганізований потік переселенців зростав. Результати переселення з Чернігівської губернії протягом 1897-1906 рр. наведені у таблиці 1:

Таблиця 1 [7, с. 90]

Кількість переселенців з Чернігівської губернії в 1897-1906 рр.

Роки	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Кількість переселенців	10918	8855	9145	16580	11133	7875	5787	1431	2018	13787

Як бачимо, у роки російсько-японської війни 1904-1905 рр. переселення дещо зменшилося, однак вже 1906 р. різко збільшилося.

У 1907 р. ситуація ще більше загострилася. Неконтрольований потік селян хлинув до Сибіру і Далекого Сходу. Преса повідомляла про «чрезвычайно бедственное положение переселенцев Томской губернии», куди переважно спрямовувався переселенський рух у 1907 р. За перші три місяці року до Томської губернії прибуло понад 50 тисяч переселенців, тоді як улаштувати на новому місці можна було лише 40 тисяч. Селяни розходились по селах губернії у пошуках шматка хліба [8, с. 15]. Кореспондент «Биржевых ведомостей» вважав, що «судьба неустроенных переселенцев ужасна. Людям грозит мучительная смерть от голода и холода, без какой бы то ни было возможности выбратсь назад, на родину» [8, с. 16]. Згідно клопотань керівництва сибірських і далекосхідних губерній уряд запропонував губернаторам Європейської Росії тимчасово призупинити видачу «ходаческих свидетельств» селянам [8, с. 17].

За умов переселенського буму на допомогу селянам прийшли земські установи. Для ознайомлення з процесом переселення

Полтавське губернське земство у 1906 р. відрядило агронома Ю. Ю. Соколовського з партією ходоків у степові області Азійської Росії. У 1907 р. Сосницьке повітове земство Чернігівської губернії відправило ходоків до Уральської області на чолі з губернським гласним М. Л. Радченком [9, с. 176]. Висновки, зроблені земцями, засвідчили потребу об'єднання зусиль земства і держави у справі переселення.

Закономірним у цій ситуації стало створення Обласної земської переселенської організації. З ініціативи голови Харківської губернської земської управи О. Д. Голіцина 3 жовтня 1907 р. у Харкові був скликаний Перший обласний земський з'їзд, присвячений питанню переселення, на який були запрошені представники земств та сільсько-господарських товариств Полтавської, Чернігівської, Київської і Катеринославської губерній. В ньому також брали участь представники Херсонської та Орловської губерній. Від Чернігівської губернії в роботі з'їзду брали участь член губернської земської управи О. О. Бакуринський, губернський гласний М. Л. Радченко та губернський земський агроном О. Г. Гаршин [9, с. 177].

З'їзд ухвалив декілька актуальних клопотань та розробив проект головних

положень Обласної земської переселенської організації. Згідно з ним, на базі однієї з губернських земських управ регіону мала бути створена Обласна земська переселенська організація, покликана постійно контактувати з Головним переселенським управлінням і передавати отримані звіди відомості губернським земствам. Її штат мав складатися з уповноважених та агентів, які мали працювати на місцях поселення і стати посередниками поміж переселенцями і місцевими чиновниками переселенського управління. Кошти на утримання Обласної організації мали виділятися губернськими земствами *«пропорционально числу переселенцев, выходящих из губернии»*. Разом з тим, *«съезд нашел нецелесообразным обсуждение этого проекта впредь до того времени, когда земства обсудят переселенческий вопрос на местах»* [9, с. 204].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 5 грудня 1907 р. було вирішено створити губернську переселенську організацію – Бюро на чолі з обраною зібранням особою *«на правах члена губернской управы»*. Були також затверджені штат організації та кошторис на її утримання. Коло обов'язків Бюро було доволі широким: *«объединение всего переселенческого дела в губернии, ведаемого земскими учреждениями, выдача справок, осведомление населения о наилучших местах для переселения, формирование переселенческих и ходаческих партий, посадка на поезда, сопровождение поездов до того пункта, где переселенцы поступают в ведение областной земской организации и, наконец, сношения с уездными управами и землеустроительными комиссиями»* [10, с. 149-150]. Тоді ж був обговорений та прийнятий з деякими уточненнями проект обласної переселенської організації, на утримання якої було асигновано 10 000 руб. [10, с. 151-152].

9-11 червня 1908 р. голова Чернігівської губернської земської управи М. П. Савицький взяв участь в Обласній організаційній нараді земських представників з питань переселення у Полтаві. Представники Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської

губерній, спільно з помічником начальника Головного переселенського управління І. І. Тхоржевським та завідувачем переселенською справою в Тургайсько-Уральському районі Л. М. Цабелем обговорили спільний план дій і створили Обласну земську переселенську організацію (пізніше – Південноруська) *«для правильной постановки выселения из объединившихся губерний и для лучшего водворения переселенцев в Сибири»* [11, с. 154-155]. На нараді був розроблений статут, визначені склад організації та функції бюро, як виконавчого органу [12, с. 74]. Очолив організацію голова Полтавської губернської земської управи Ф. А. Лизогуб.

Обласна земська переселенська організація мала досліджувати райони переселення і надавати допомогу на місцях нового поселення ходокам і переселенцям. Губернські організації повинні були організовувати партії ходоків у губерніях, надавати бажаним переселитися необхідні довідки, сприяти ходокам і переселенцям у дорозі та на місцях нового поселення.

Після цієї наради Чернігівська губернська земська управа заснувала переселенський відділ, запросивши 7-8 серпня на службу двох переселенських агентів [13, с. 45]. 10 серпня 1908 р. вона скликала нараду голів та *«непременных членов землеустроительных комиссий»* і голів повітових земських управ для підготовки плану спільних дій у переселенській справі, на якій були розподілені обов'язки між установами. Зокрема, *«землеустроительные»* комісії відповідали за створення партій ходоків на місцях і доставку їх до центрального пункту збору та відправки. Подальше керівництво рухом ходоків, як у дорозі, так і в Сибіру, на місцях нового поселення було покладено на губернську земську управу та її агентів [14]. На нараді також був розподілений між повітами виділений земельний фонд та прийнята *«Инструкция для уездных землеустроительных комиссий Черниговской губернии для организации групповых ходачеств»* [15].

Вже 25 серпня 147 ходоків під керівництвом переселенського агента В. П. Косменка-Загорського рушили зі станції «Бахмач» на Далекий Схід. Хід посадки на станціях «Бахмач» і «Конотоп» контролював голова

Чернігівської губернської земської управи М. П. Савицький. Тим самим шляхом рухалась і частина другої партії, сформованої з 794 ходоків на чолі з агентом Г. В. Дорошенком, яка 1 вересня 1908 р. рушила до Сибіру [13, с. 46-47]. Частину ходоків – мешканців північних повітів супроводжував від станції «Унеча» до станції «Пенза» секретар редакції «Земского сборника Черниговской губернии» І. Коновал. З цього приводу був оприлюднений звіт переселенського відділу Чернігівської губернської земської управи [16].

Чернігівська губернська земська управа вважала необхідним здійснити статистичне дослідження економічного становища селян, які переселялися з губернії, з метою з'ясування причин та значення переселення для місцевого населення. У вересневому номері «Земского сборника Черниговской губернии» вона звернулася до земських начальників губернії з пропозицією заповнювати на кожне господарство, яке переселялося, відповідних карток, які надсилати до управи [17, с. 24]. Переселенська статистика дозволила губернській земській управі проаналізувати різні аспекти переселення з Чернігівської губернії. На сторінках земської періодики з'явилася низка аналітичних статей [18].

Уповноважені Чернігівського губернського земства захищали інтереси чернігівських переселенців у Південноруській обласній земській переселенській організації. Зокрема, на з'їзді у Полтаві 7 листопада 1909 р. чернігівські представники наголошували на неякісному підборі агентами обласної організації ділянок для переселення, внаслідок чого чернігівські ходоки зарахували за собою лише 52,9 % наданих їм земельних «долей» [19, с. 74]. Більшість ділянок для Чернігівської губернії було виділено у степових губерніях, тоді як чернігівське населення звикло до лісостепу. Чернігівські уповноважені домоглися рішення з'їзду про те, що *«при распределении фонда преимущественное право на лесостепные участки должно принадлежать Черниговской губернии, потребностям которой они отвечают»*

[19, с. 78].

На засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання у листопаді-грудні 1909 р. дебатовалося питання виходу Чернігівського земства з обласної організації. Однак, зібрання, *«сознавая все преимущества объединенной деятельности земств, нашло возможным не выходить из областной организации в 1910 году»* [20, с. 104]. Водночас уповноваженим губернського земства було доручено настійливо вимагати від обласної організації виділення чернігівським переселенцям ділянок у лісостепових районах у кількості не менше $\frac{2}{3}$ всіх земель, виділених для губернії та справедливого розподілу видатків на утримання обласної організації [20, с. 110].

Обраний на зібранні уповноваженим Чернігівського губернського земства у справі переселення О. О. Свечин 21 червня 1910 р. був відряджений до Сибіру для ревізії діяльності обласних переселенських агентів та ознайомлення зі становищем переселенців [21, с. 37]. У грудні того ж таки року він звітував про результати відрядження. На підставі доповіді О. О. Свечина, зібрання ухвалило залишитися у складі Обласної переселенської організації і поставило перед уповноваженими ті ж завдання, що й на минулорічному зібранні [22, с. 99].

У наступні роки діяльність Чернігівського губернського земства удосконалювалася. Зокрема, навесні 1913 р. губернська земська управа залучила земських дільничних агрономів для проведення роз'яснювальної роботи серед населення з питань переселення [23, с. 5].

Чернігівське губернське земство допомагало переселенцям під час надзвичайних природно-кліматичних катаклізмів. Зокрема, у зв'язку з неврожаєм у Сибіру в 1911 р. воно асигнувало 15 000 руб. для надання допомоги постраждалим чернігівським переселенцям [24, с. 140].

Результати переселення з Чернігівської губернії протягом 1906-1912 рр. наведені у таблиці, складеній на підставі матеріалів, зібраних губернською земською управою:

Таблиця 2 [25]

Кількість переселенців з Чернігівської губернії в 1906-1912 рр.

Роки	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Разом
Кількість сімей переселенців	1565	7877	7506	4566	2185	1190	643	25532
Кількість переселенців	9591	45840	47680	28717	14595	7417	3706	157546

Таким чином, за даний період з Чернігівської губернії переселилося 25 532 сім'ї, загальною чисельністю 157 546 чоловік, а пік переселення припав на 1907-1908 рр., коли переселилося відповідно 45 840 та 47 680 осіб. У передвоєнні 1912-1913 рр. кількість переселенців з губернії зменшилася майже у 10 разів. Так, протягом 1913 р. до Сибіру виїхало 8 802 переселенця і ходока, повернулося 3 512. Ці факти свідчать про те, що критичний час у переселенському питанні був вже пройдений [26, с. 12]. За приблизними підрахунками, протягом 1906-1914 рр. з Чернігівської губернії за Урал переселилося близько 165-170 тис. чоловік. Переважна більшість з них переселилася за безпосередньою участю та допомогою губерньського земства.

Участь Російської імперії у Першій світовій війні, колосальні військові видатки і перевезення не могли не вплинути на

переселенський рух і діяльність губерньського земства. У жовтні 1914 р. головно-управляючим землеустроєм та переселенням імперії було розіслано циркулярне розпорядження, яким вимагалось призупинити «*выдачу ходаческих свидетельств*» та відкласти переселення до закінчення військових дій [27, с. 11]. Тим не менш, переселення селян ще деякий час продовжувалося, і Чернігівське губерньське земство контролювало цей процес.

Таким чином, Чернігівське губерньське земство в останній третині XIX ст. неодноразово ставило перед урядом питання про необхідність розробки і здійснення державної політики переселення селян у малозаселені райони країни. На початку XX ст. чернігівські земці взяли цей процес під свій контроль і значною мірою сприяли переселенню селян до Сибіру та Далекого Сходу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания // Черниговские губернские ведомости. – 1865. – № 40, 7 октября. – Второе прибавление. – С. 227-229.
2. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916. – 251 с.
3. Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865-1882. – Одесса, 1884. – 729 с.
4. Радченко Н. Л. Земский опыт помощи переселенцам / Н. Л. Радченко // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1907. – № 11. – С. 38-99.
5. Михайлов Г. Очерк переселенческого движения из Черниговской губернии в 1906-1908 годах / Г. Михайлов // ЗСЧГ. – 1909. – № 12. – С. 63-81.
6. Скоропадский Г. Новозыбковские крестьяне в Америке // ЗСЧГ. – 1904. – № 11. – С. 67-77.
7. Некоторые статистические данные о переселении из Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1909. – С. 90-103.
8. Земские известия (по России) // ЗСЧГ. – 1907. – № 8 – С. 15-18.
9. Первый областной земский съезд по переселенческому вопросу в г. Харькове // ЗСЧГ. – 1907. – № 10. – С. 176-204.
10. Черниговское губернское земское собрание очередной сессии 1907 года // ЗСЧГ. – 1907. – № 12. – С. 132-173.
11. Областное организационное совещание земских представителей по вопросам переселения // ЗСЧГ. – 1908. – № 6. – С. 154-163.
12. Из отчета о деятельности Областной земской переселенческой организации за время с 1 июля 1908 г. по 1 января 1909 года // ЗСЧГ. – 1909. – № 4. – С. 74-90.
13. К вопросу «об организации переселенческого дела в Черниговской губернии» // ЗСЧГ. – 1908. – № 11. – С. 44-72.
14. Протокол Особого совещания г.г. председателей и непрременных членов землеустроительных комиссий и г.г. председателей уездных земских управ, созданного Черниговской губернской земской управой 10 августа 1908 г. в г. Чернигове в целях выработки плана совместных действий земства и землеустроительных комиссий по переселенческому делу // ЗСЧГ. – 1908. – № 8. – С. 124-128.
15. Инструкция для уездных землеустроительных комиссий Черниговской губернии по организации групповых ходачеств при посредстве губернской земской управы на казенные земли в Азиатской России, условно зачисленные за Черниговской губернией, на осень 1908 – и весну 1909 гг. // ЗСЧГ. – 1908. – № 8. – С. 129-132.
16. Деятельность переселенческого отдела Черниговской губернской управы с 8 августа по 8 сентября 1908 года // ЗСЧГ. – 1908. – № 9. – С. 75-89.
17. Земские известия // ЗСЧГ. – 1908. – № 9. – С. 13-24.
18. Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков в 1909 году

// ЗСЧГ. – 1911. – № 1. – С. 37-60; Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков в 1910 году (По материалу, собранному губернской управой) // ЗСЧГ. – 1911. – № 10. – С. 109-128.

19. Съезд уполномоченных Южнорусской переселенческой организации // ЗСЧГ. – 1909. – № 11. – С. 74-80.
20. Черниговское губернское земское собрание очередной сессии 1909 года // ЗСЧГ. – 1909. – № 12. – С. 91-123.
21. Земские известия // ЗСЧГ. – 1910. – № 8. – С. 29-38.
22. Черниговское очередное губернское земское собрание 1910 года // ЗСЧГ. – 1910. – № 12. – С. 67-120.
23. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя (далі – ЧЗН). – 1913. – № 5, 12 апреля.
24. Черниговское очередное губернское земское собрание сессии 1911 года // ЗСЧГ. – 1911. – № 12. – С. 124-154.
25. Складено за: ЧЗН. – 1913. – № 42, 27 декабря. – С. 9; 1914. – № 3, 17 января. – С. 11; № 4, 24 января. – С. 9; № 5, 31 января. – С. 5-6; № 6, 7 февраля. – С. 4; № 8, 21 февраля. – С. 5; № 9, 28 февраля. – С. 8; № 10, 7 марта. – С. 6; № 11, 14 марта. – С. 11; № 13, 28 марта. – С. 7; № 14, 4 апреля. – С. 10; № 15, 11 апреля. – С. 7; № 16, 18 апреля. – С. 7; № 17, 25 апреля. – С. 5; № 18, 2 мая. – С. 5.
26. По России // ЧЗН. – 1914. – № 26, 27 июня.
27. Приостановление переселения // ЧЗН. – 1914. – № 41, 10 октября.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© О. Я. Рахно, 2012

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2012